חפירת הצלה למרגלות תל רגב

צח הורוביץ ודורון ליפקונסקי

בשנת 1993 נערכה חפירת הצלה בתחום התוואי המתוכנן של כביש 762, למרגלותיו הצפוניים של תל רגב.[1] התל נמצא למרגלות הכרמל, ממערב לכפר חסידים (נ״צ רי״ח 2087/7405; רי״י 1587/2405; איור 1). גובהו כ־18 מ׳ מעל סביבתו, שטחו כ־35 דונם, צורתו מעוגלת, מורדותיו תלולים ומפסגתו השטוחה אפשר לחלוש על הכניסה לנחל ציפורי ועל מעברות הקישון. במסורת הערבית הוא נקרא תל הרבאג׳, על שם השיח׳ הקבור בשטחו (רונן ועולמי תשמ״ג:63).

זיהויו של תל רגב מתבסס על התיאור המקראי של נחלת שבט אשר (יהושע יט:24–30) והוא שנוי במחלוקת. מזר (תשל״ח:282), אהרוני (תשכ״ב:56) ופרנקל (תשנ״ט:29) סברו כי זהו מיקומה של העיר אכשף. מנגד הציעו אלט (Alt 1927:59), אחיטוב (Ahituv 1984:118) וגליל (תשנ״א:7) שיש לזהות את תל רגב עם חלקת, ואילו קלאי (תשכ״ז:177, 363) סבר שבתל רגב שכנה בית דגון. לדעת גל (תשמ״ב:106–110), יש לחפש את חלקת בתל מעמר, ואילו בתל רגב יכולה הייתה לשכון כל אחת מהערים המוזכרות בהמשך הרשימה: אכשף, אלמלך, עמעד או משאל.

את תל רגב חפר לראשונה גרסטנג (Garstang 1922). ממצאי חפירתו כללו שכבה מהתקופה העות׳מאנית ומתחתיה שכבה מתקופת הברונזה המאוחרת וממצא קרמי דל שיוחס לתקופת הברזל 1 (Garstang 1924:46). מתחת לשכבת הברונזה המאוחרת נמצאו שכבות אחדות מתקופות הב״ק 2–3. במורדות המזרחיים של התל נחפר קבר פיר מתקופת הברונזה הביניימית (Amiran 1960:213–215; Wright 1938:30).

תל רגב נסקר במסגרת מפעל סקר ישראל. עיקר הממצא שנלקט בסקר היה ממרגלות התל ומסביבתו, וכלל כלי חרס מתקופות הברונזה הקדומה, הברונזה המאוחרת והברזל, ומהתקופות ההלניסטית, הביזנטית, האסלאמית והעות׳מאנית (רונן ועולמי תשמ״ג:63).

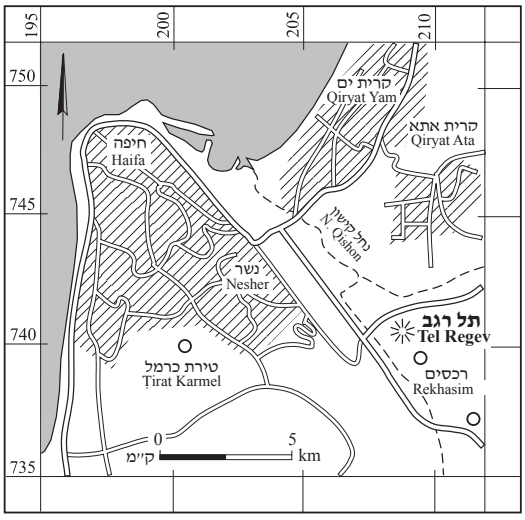

איור 1. מפת איתור.

החפירה

החפירה נערכה סמוך למורדותיו הצפוניים של התל, באזור שמשיק לתוואי זרימתו של נחל ציפורי, מעט ממזרח לשפך הנחל הקדום (גלנטי תש״ן:90–102). פני השטח הם שכבת אדמה כבדה וכהה המאפיינת קרקעות הידרומורפיות, תוצר של משקעים אלוביאליים ולגונריים ברקיים. סימני ההיכר של קרקעות אלה: מירקם טיטי כבד, רגמים קשים מאוד בתנאי יובש, דביקות ופלסטיות גדולה בתנאי רטיבות וחלחול איטי של מים ועודפי מלחים, בייחוד בשכבות העמוקות. סימנים אלו אופייניים לקרקעות ביצה המתפתחות בקרבת מעיינות ומים עומדים (זינגר תשכ״ב:197).

לפני החפירה נעשו בדיקות מקדימות שכללו סקר גאופיסי וחפירת תעלות בדיקה באמצעות כלי מכני (תוכנית 1).[2] מבדיקות אלו עולה כי בעומק של כ־2 מ׳ מתחת לפני השטח הייתה שכבה שונה בהרכבה מסביבתה: אורכה מעל 190 מ׳ ורוחבה

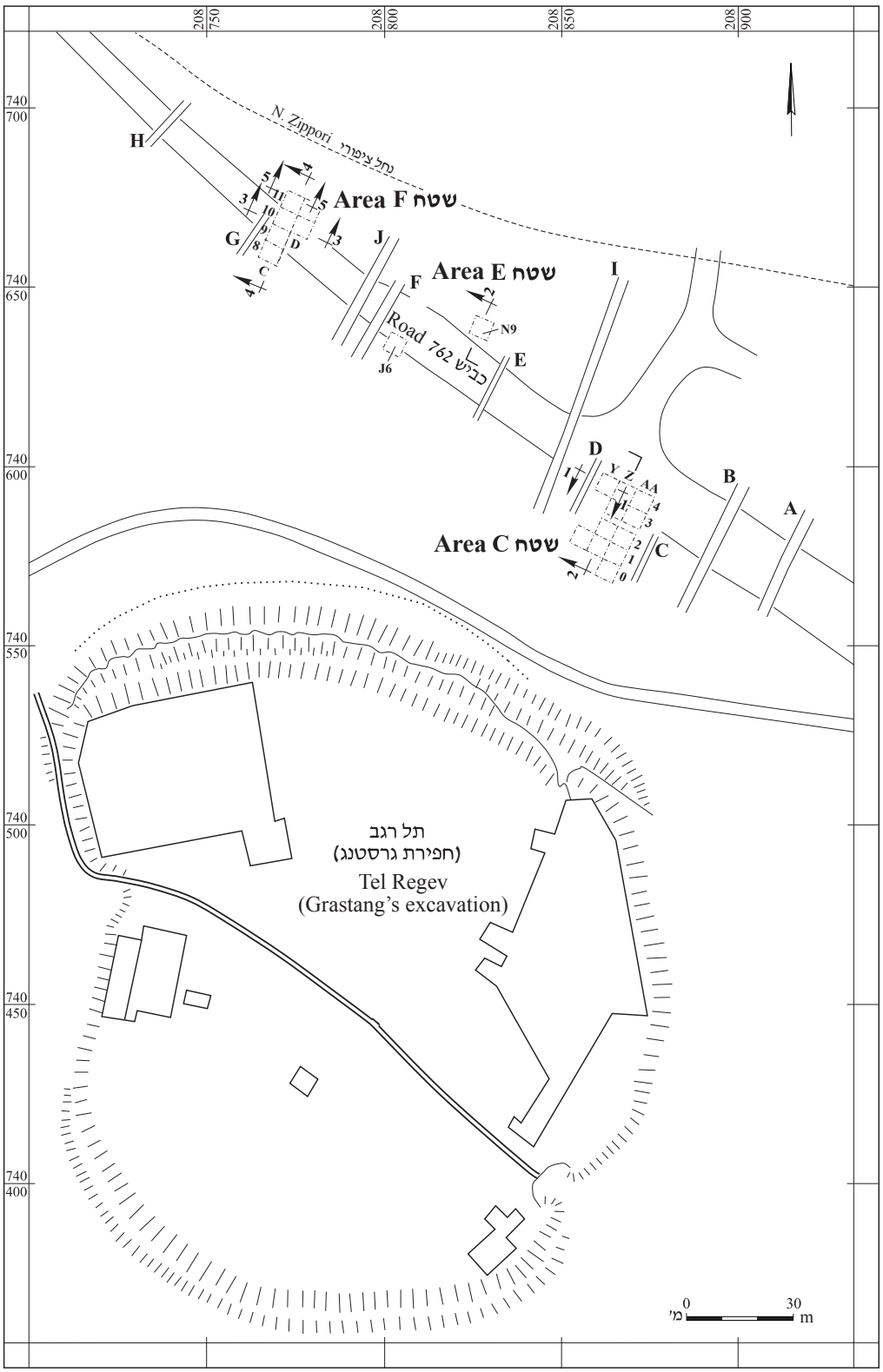

תוכנית 1. תל רגב: תוכנית וחתכים (בעמוד ממול).

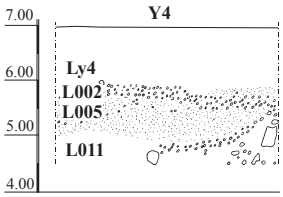

1-1

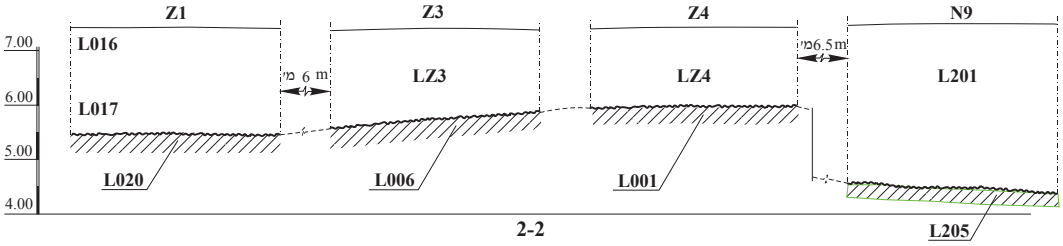

2-2

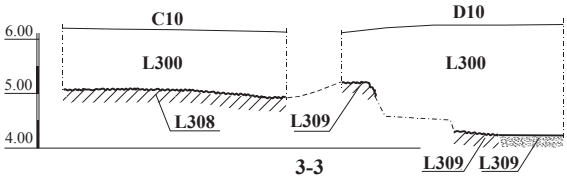

3-3

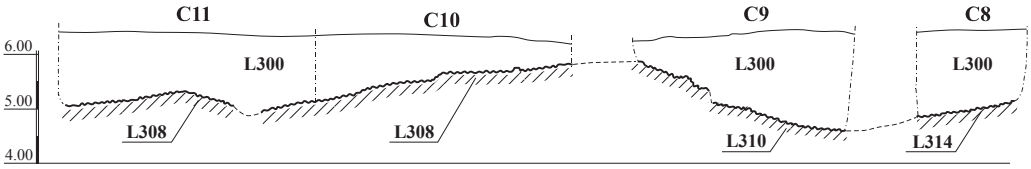

4-4

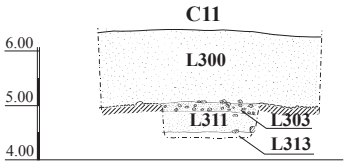

5-5

כ־25 מ׳. השכבה מורכבת מכמות רבה של שברי כלי חרס ואבני גוויל במגוון גדלים. בתום הבדיקות המקדימות נקבעו תחומי החפירה: בין תעלה H בצפון־מערב לתעלה C בדרום־מזרח. בשתי תעלות נוספות, A ו־B, לא נמצאו ממצאים וזהו גבולה המזרחי של השכבה. לעומת זאת, בתעלה H נמצאו ממצאים רבים ונראה ששכבה זו נמשכה לכיוון צפון־מערב.

החפירה בשלושת השטחים שנקבעו (C, E, F) תתואר מהשכבה הקדומה (שכבה II) לזו המאוחרת (שכבה I) שנמצאה רק בחלקו הדרומי של שטח C.

שכבה II

שטח C. השטח נמצא בין תעלה C לתעלה D והוא כולל תשעה ריבועים (Y4, Y1, Z4, Z3, Z1, AA3, AA2, AA1, AA0). בחלקו הצפוני (ריבועים Y4,

Z4, Z3, AA3, AA2) הוסרה מפני השטח שכבת אדמה קשה וכהה בעובי של 1.5–1.8 מ׳; פרט לממצא קרמי דל מתקופות שונות, השכבה נמצאה נקייה. מתחת לשכבה זו התגלתה בכל הריבועים שכבה כבושה המורכבת מאבני גיר קטנות ושברי כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה. לא נמצאו בה שרידים ארכיטקטוניים. המילוי שממנו מורכבת שכבה זו הורבד בשלושה שלבים (תוכנית 1: חתך 1–1), להלן תיאורם מהתחתון לעליון:

1. רובד IIC: על פני הקרקע הטבעית הורבדה שכבה של אבני גוויל בגודל של כ־25 × 25 ס״מ בממוצע ומעט שברי כלי חרס (L011). עוביו של רובד זה כ־0.5 מ׳.

2. רובד IIB: ישירות על רובד IIC הונחה שכבה של אבני גוויל קטנות, בגודל חצץ, מעורבות בשפע שברי כלי חרס. שפיכת החומר נעשתה מכמה כיוונים וייתכן שבשלבים אחדים. לעתים השתלבו השפכים זה בזה ולעתים הופרדו באדמה מעורבבת בחצצים לבנים (L005). עוביו של רובד זה כ־0.7 מ׳.

3. רובד IIA: חלקה העליון של שכבה II מאופיין בחומר הדומה לזה שברובד IIB שעבר הידוק וכבישה (L002). עובי הרובד כ־0.3 מ׳ (איור 2).

חלקו המזרחי של שטח C השתמר גרוע בשל פעילות מודרנית (ריבועים AA2, AA3). עם זאת, מתחת להפרעות אלו נמצאו שרידים דלים של רובדי שכבה II, נטויים בשיפוע לכיוון מזרח. נראה כי הממצא באזור זה אינו באתרו, וכי זה היה גבולה המזרחי של שכבת המילוי.

בריבועים הדרומיים (AA0, AA1, Z1, Y1) לא הועמקה החפירה עד מפלס שכבה II בשל גילויה של שכבה I (ר׳ להלן). בבדיקה שנערכה בחלקו הצפוני של ריבוע Z1 (L020) הוברר כי מתחת לשכבה I נמצא רובד של אדמה שחורה טבעית, בעובי של 1.5 מ׳, שהכילה שברי כלי חרס שלא באתרם מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל ומהתקופה הפרסית. מתחת לרובד זה נחשפו שרידי רצועת המילוי של שכבה II.

שטח E. השטח ממוקם בין שטח C במזרח לשטח F במערב (ר׳ תוכנית 1). נפתחו שני ריבועים משני צדי הכביש המתוכנן, ריבוע N9 מצפון וריבוע J6 מדרום, במקומות אשר על פי ממצאי הבדיקות המקדימות נמצאים בשולי המילוי.

בריבוע N9, מתחת לרובד של כ־3 מ׳ של אדמה שחורה מעורבת בממצא קרמי דל מתקופות שונות, נמצאו שרידי רצועת המילוי רק בחציו הדרומי

איור 2. שטח C, ריבוע Z3, מבט לדרום. רובד IIA: הרובד העליון של המילוי המלאכותי.

של הריבוע. הממצא כלל שברי כלי חרס כבושים מתקופת הברונזה הקדומה, המשולבים באבני גיר קטנות. צורת הרבדת המילויים דומה לזו שבשטח C, אך שכבת המילוי בריבוע N9 (L205) עמוקה בכמטר מאשר זו שבריבועי שטח C והיא דקה מאוד (כ־0.2 מ׳). אפשר שהבדלים אלו משקפים את מצב השוליים הצפוניים של רצועת המילוי. אפשר לשחזר את צורת החתך הרוחבי של רצועת המילוי כך: בשוליים הצפוניים היא נמוכה ודקה, ובמרכז היא מתעבה ומתרוממת, כך שנוצר חתך רוחבי מקומר (תוכנית 1: חתך 2–2).

בריבוע J6 נמצאה רצועת המילוי (כ־0.5 מ׳ עובי) מתחת לשכבת אדמה שחורה בעומק של כ־1.5 מ׳, ללא ממצא אינדיקטיבי (איור 3). השתמרותה חלקית, ומעורבים בה שברי כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה ואבנים.

שטח F. השטח נפתח במערב שטח החפירה (ר׳ תוכנית 1). נחפרו ארבעה ריבועים (C–D/10–11) ושני חצאי ריבועים (C9 בחציו המזרחי ו־C8 בחציו הצפוני). לאחר שהוסרה שכבת אדמה כהה ואחידה (כ־3 מ׳ עובי), שכללה ממצאים דלים מתקופות שונות, נחשפה שכבת המילוי בכל השטח: אורכה

איור 3. שטח E, ריבוע J6. רובד IIA: הרובד העליון של המילוי המלאכותי, מבט למערב.

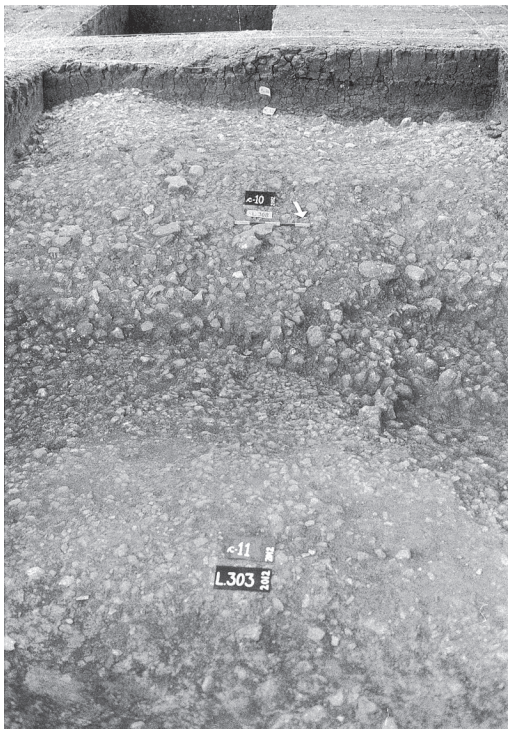

איור 4. שטח F, ריבועים C10–11, מבט לדרום. רובד IIA: הרובד העליון של המילוי המלאכותי.

כ־10 מ׳ בכיוון מערב–מזרח, ורוחבה כ־20 מ׳ בכיוון צפון–דרום (איור 4).

רובד IIA בשטח זה ובשטח C דומים, ומכאן שבשטח F נחשף המשכו של אותו מילוי (תוכנית 1: חתכים 3–3, 4–4). גם המילוי בשטח F כלל אבנים קטנות, כמות רבה של שברי כלי חרס, פסולת תעשיית צור, עצמות בעלי חיים, פסולת תעשיית מתכת ושברי לבנים (לוקוסים 314, 310, 309, 308, 303). עובי הרובד העליון של המילוי כ־0.3 מ׳ בממוצע. שברי כלי החרס אינם ניתנים לאיחוי, המאוחרים שבהם תוארכו לתקופת הב״ק 2. על אף הדמיון הרב בין שטחי החפירה נמצאו מספר הבדלים באופן הרבדתו: רובד IIA בשטח C מהודק, כבוש ואחיד, ואילו בשטח זה הוא פגוע מאוד, ומשופע בעליות ומורדות, בורות ומהמורות, כנראה בשל שינויים בנפח הקרקע שעליה הורבד. במקומות מסוימים נפרדו מרכיבי המילוי אלו מאלו, ולכן קשה היה לקבוע את גבולה של שכבת האדמה הטבעית (L300).

ההבדל העיקרי בין המילוי בשטח C למילוי בשטח F נמצא ברבדים IIB ו־IIC. בשטח C, היו רבדים אלו, ככל הנראה, שכבות בסיס לפני שכבת המילוי; רבדים אלו לא נמצאו בשטח F. במקומם, המילוי בשטח F הורבד על תשתית דקה של אדמת סחף חרסית, מהודקת, שבתוכה נמצאו מעט שברי כלי חרס, גרגירי גיר ומעט אבנים במגוון גדלים (לוקוסים 313, 311; כ־0.5 מ׳ עובי ממוצע; תוכנית 1: חתך 5–5). נראה שתשתית דלילה זו היא הסיבה למצב ההשתמרות הירוד של המילוי בשטח זה בהשוואה לזה שבשטח C. השקעים והחורים שנוצרו במילוי הופיעו כנראה זמן קצר לאחר הרבדתו, סימני תיקון במילוי צפוף ומהודק של חרסים כתושים נמצאו במקומות אחדים.

שכבה I

שכבה I נחשפה, כאמור, רק בחלקו הדרומי של שטח C (ריבועים Y1, Z1, AA1, AA0; תוכנית 2). שרידיה ניזוקו מאוד בשל בנייה מודרנית ובורות ספיגה (L018) מראשית שנות ה־50 למאה הכ׳.

נמצאו שרידי שלושה קירות: W009, היוצר פינה עם W016, ו־W015. מהקירות נשתמר רק נדבך אחד ברוחב מטר אחד, והם נבנו מאבני גוויל שהונחו ישירות על שכבת אדמה כהה ובתוכה. אל הקירות ניגש ריצוף של אבני שדה קטנות במצב

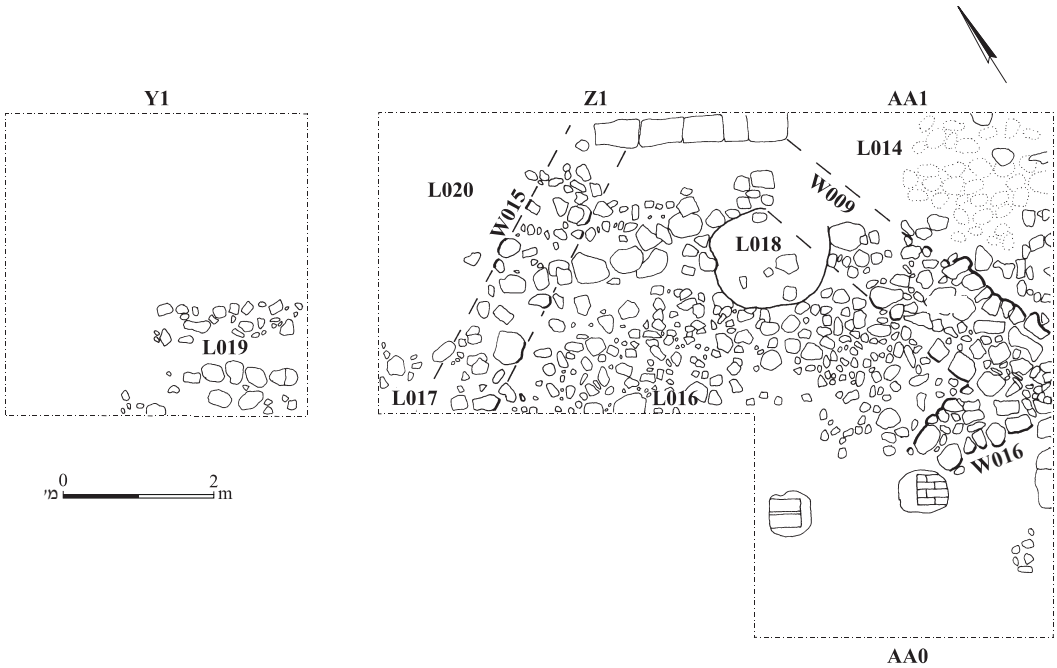

תוכנית 2. שטח C, שכבה I.

השתמרות ירוד (L016). שרידי המבנה תוארכו לתקופה הביזנטית על סמך הממצא המועט שנמצא על הריצוף, שברי גוף אחדים של קנקנים ושלושה מטבעות שתוארכו לימי יוסטיניאנוס הב׳ (565–578 לסה״נ; מס׳ ר״ע 584904–584906).[3]

בין שכבת החיים מהתקופה הביזנטית (שכבה I) לבין המילוי משכבה II (L02) מפרידה שכבת אדמה טבעית (כ־1.5 מ׳ עובי). השתכבות זו מאפשרת לתארך את רצועת המילוי של שכבה II לפרק זמן הקדום לתקופה הביזנטית.

הממצא

שכבה II

עיקר הממצא נתגלה בשכבה זו, והוא כולל שברי כלי חרס רבים מאוד. שברים אלו הובאו למקום והורבדו כאחד המרכיבים ברצועת המילוי המלאכותית. תאריכם בתקופת הב״ק 1–3; יש גם חרסים אחדים קדומים יותר. רוב הממצא הקדום יותר נמצא בחלק העליון של רצועת המילוי או בחלקים שניתקו ממנה, תופעה הידועה בשם ״סטרטיגרפיה הפוכה״, המאפיינת שכבות מילוי.

ממצאים אחרים, כגון עצמות בעלי חיים, פסולת תעשיית מתכת, שברי כלי צור ושברי לבנים מלמדים שחומר המילוי לא מוין לפני שהובא למקום. העדר מוחלט של ממצא קרמי שניתן לרפאו מחזק את האפשרות כי מקורו של חומר המילוי בשפכי הפסולת של היישוב הקדום. תרומתו של הממצא להבנת הסטרטיגרפיה והכרונולוגיה של האתר מועטה, וכל חשיבותו היא בכך שלא נמצאו בו ממצאים המאוחרים לתקופת הברונזה הקדומה. מבחר מייצג של המגוון הרחב של כלי החרס שנמצאו מוצג להלן על פי טיפוסי הכלים.

טסים וקערות (איור 5:1–12).— את מכלול הטסים והקערות אפשר לחלק לשלוש קבוצות:
1. לקבוצה זו, הגדולה ביותר (1–4), שייכים טסים בעלי דפנות ישרות או מעט מעוגלות ושפה ישרה אלכסונית נוטה פנימה. טס מס׳ 1 מחופה וממורק אפור, ממשפחת הכלים הממורקים אפור. לטס בסיס שטוח, דופן מקומרת ושפה קצרה ניצבת לדופן ונטויה מעט פנימה. טסים מס׳ 2–4 הם ״פשוטים״ (ר׳ Esse 1991:46–47), רובם מחופים וממורקים אדום וצריפתם מתכתית. לטס מס׳ 2 מירוק דגמים בצדו החיצון, טס מס׳ 3 מחופה אדום וממורק בצדו הפנימי, וטס מס׳ 4 ממורק, ללא חיפוי. עיקר תפוצתם הייתה בתקופת הב״ק 2 ומקבילות רבות להם נמצאו באתרי התקופה.

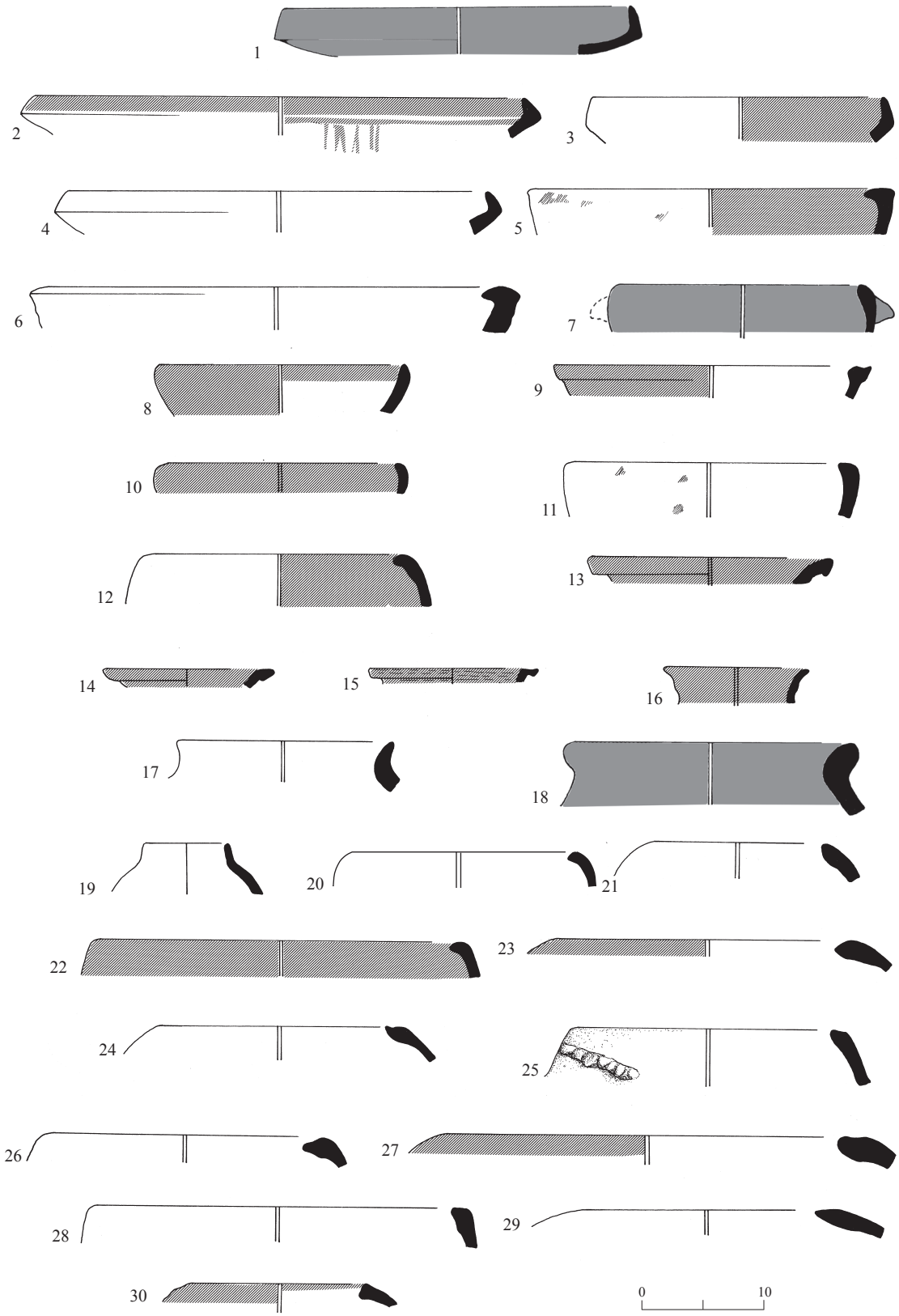

איור 5. ממצא כלי החרס משכבה II.

◂ איור 5

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור	הקבלות	תאריך
1	טס	303	364/49	IIA	טין אפור, מחופה אפור ממורק	ראש הנקרה: תדמור ופראוסניץ תשי״ז:לוח 5:5	ב״ק 1
2	טס	002	31/1	IIA	טין ורוד, צריפה מתכתית, חיפוי אדום ומירוק, עיטור מבחוץ	חצור: Greenberg 1997a: Fig. III.1:3	ב״ק 2
3	טס	303	368/40	IIA	טין אפור, צריפה מתכתית, חיפוי אדום ומירוק מבפנים	בית ירח: Esse 1991: Pl. 2:G	ב״ק 2
4	טס	005	60/1	IIB	טין ורוד, צריפה מתכתית	בית ירח: Esse 1991: Pl. 2:A	ב״ק 2
5	קערה	008	62/3	IIA	טין חום, חיפוי חום מבפנים	חצור: Greenberg 1997a: Fig. III.1:10	ב״ק 2
6	קערה	005	65/2	IIB	טין אפור, גס, ניפוי גס, חצצים רבים	חצור: Greenberg 1997a: Fig. III.3:5	ב״ק 2
7	קערה	/300 302	309/13	רובד טבעי/ IIA	טין אפור, חיפוי שחור ומירוק	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VIII:7	ב״ק 1
8	קערה	205	93/2	IIA	טין אפור, חיפוי חום	תל קשיש: Ben-Tor 1981: Pl. 16:2	ב״ק 2
9	קערה	303	364/41	IIA	טין אפור, חיפוי אדום מבפנים	עין שדוד: Braun 1985: Fig. 6	ב״ק 1
10	קערה	/300 302	309/2	רובד טבעי/ IIA	טין אפור, חיפוי אדום מבפנים ומחוץ	חצור: Greenberg 1997a: Fig. IV.2:10	ב״ק 3
11	קערה	303	335/1	IIA	טין ורוד, שרידי חיפוי חום מבחוץ	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VIII:3	ב״ק 2
12	קערה	304	324/4	IIA	טין לבן, חיפוי חום מבחוץ ואדום מבפנים	עפולה: Sukenik 1948: Pl. 12:3	ב״ק 1
13	קנקן	205	95/4	IIA	טין אדום, צריפה מתכתית	חצור: Greenberg 1997a: Fig. III.4:6	ב״ק 3א
14	קנקן	/302 306	324/13	רובד טבעי/ IIA	טין אדום, צריפה מתכתית	בית ירח: Esse 1991: Pl. 1:F	ב״ק 2
15	קנקן	302	320/6	רובד טבעי/ IIA	טין אדום, צריפה מתכתית	בית ירח: Esse 1991: Pl. 1:H	ב״ק 2
16	קנקן	011	77/1	IIC	טין אפור, חיפוי אדום	תל חליף: Alon and Yekutieli 1995: Fig. 18:9	ב״ק 2
17	קנקן	302	309/1	רובד טבעי/ IIA	טין אפור, חצצים אפורים ולבנים	חצור: Greenberg 1997b: Fig. II.4:5	ב״ק 3ב
18	קנקן	308	386/47	IIA	טין לבן גס, חיפוי חום	ראש הנקרה: תדמור ופראוסניץ תשי״ז: לוח 4:6	ב״ק 1
19	פך/ קנקן	011	73/1	IIC	טין אפור, חצצים אפורים	עפולה: Sukenik 1948: Pl. 4:1	ב״ק 1
20	פערור	310	366/6	IIA	טין אפור, חצצים לבנים	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VIII:17	ב״ק 2
21	פערור	303	364/2	IIA	טין לבן, חצצים אפורים, חיפוי אדום	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור III:1	ב״ק 1
22	פערור	205	103/5	IIA	טין אדמדם, שרידי חיפוי חום	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VI:13	ב״ק 1

איור 5 (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור	הקבלות	תאריך
23	פערור	300/ 302	312/2	רובד טבעי/ IIA	טין חום, חצצים אפורים ולבנים	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VI:15	ב״ק 1
24	פערור	308	351/1	IIA	טין אפור, חצצים לבנים	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור III:6	ב״ק 1
25	פערור	300	362/1	רובד טבעי	טין אפור, שרידי צבע חום מבחוץ	תל חליף: Alon and Yekutieli 1995: Fig. 16:4	ב״ק 1
26	פערור	309	372/1	IIA	טין לבן, חצצים לבנים	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור VI:11	ב״ק 1
27	פערור	206	105/1	IIA	טין אפור גס, חיפוי אדום מבחוץ	תל קשיש: צוקרמן 1996 :ציור IV:2	ב״ק 1
28	פערור	005	41/1	IIA	טין אפור, חצצים לבנים	תל יוקנעם: צוקרמן 1996 : ציור XII:54	ב״ק 2
29	פערור	300	358/3	רובד טבעי	טין לבן, חצצים לבנים	תל קשיש: צוקרמן 1996 : ציור III:5	ב״ק 1
30	פערור	303/ 311	368/5	IIA	טין אפור, חיפוי חום מבחוץ	תל חליף: Alon and Yekutieli 1995: Fig. 23:10	ב״ק 1

2. לקבוצה השנייה שייכות קערות פתוחות ועמוקות (מס׳ 5, 6). תפוצתן קטנה מזו של הטסים. הן מתאפיינות בדפנות מעוגלות, מעט גליות, ושפה נוטה פנימה בזווית ישרה בדומה לשפת מדף. בצדה החיצון של השפה יש בליטה. קערה מס׳ 5 מחופה מבפנים ומבחוץ בחיפוי חום, ואילו קערה מס׳ 6 עשויה טין גס מאוד, מעורב בהרבה חצצים שחורים, ללא מירוק או חיפוי. קערות דומות נמצאו באתרים רבים והן תוארכו לסוף תקופת הברונזה הקדומה.

3. לקבוצה השלישית שייכות קערות כדוריות, סגורות (מס׳ 7–12). טיפוס זה נפוץ מאוד באתר. לקערות דפנות מעוגלות הנוטות עם שפתן פנימה. השפה בדרך כלל פשוטה ומחודדת, אך יש גם קערות ששפתן מורכבת יותר. קערה מס׳ 7 כדורית, ממורקת אפור ומעוטרת בזיזים; היא שייכת למשפחת הכלים הממורקים אפור. דופן קערה מס׳ 8 נוטה מעט פנימה והיא מחופה חיפוי חום מבחוץ ומבפנים. לקערה מס׳ 9 שפה נוטה פנימה שמסתיימת במרזב; היא מחופה אדום בצדה החיצון. קערה מס׳ 10 כדורית, מחופה וממורקת אדום מבחוץ ומבפנים. קערה מס׳ 11 גדולה, בעלת דופן מעוגלת ושפה מעובה נוטה פנימה עם שרידי צבע חום מבחוץ. קערה מס׳ 12 עשויה טין לבן, גס ומשופע חצצים אפורים; שפתה פערורית, וללא החיפוי האדום בצדה הפנימי אפשר היה להניח כי זו קדרה כדורית, פערורית.

קנקנים (איור 5:13–19).— נמצאו שלושה טיפוסי קנקנים:

1. לטיפוס הראשון (מס׳ 13–15) שייכים קנקנים ששפתם מפושקת ומקופלת חוצה; הם עשויים טין אדמדם וצריפתם מתכתית. קנקנים אלו מתוארכים לתקופת הב״ק 2 (Esse 1991:47).

2. לטיפוס השני שייכים קנקנים בעלי צוואר קצר ושפה פשוטה ומפושקת (מס׳ 16–18). לקנקן מס׳ 16 צוואר גלי מעט. שפת קנקן מס׳ 18 קצרה ומעובה, וייתכן שהכלי שימש קדרה.

3. לטיפוס השלישי שייך פך/קנקן בעל צוואר גבוה וזקוף ושפה פשוטה (מס׳ 19).

פערורים (איור 5:20–30).— זהו טיפוס הכלי הנפוץ בשכבה זו. לכל הפערורים שפה נוטה פנימה וניתן לחלקם לשש קבוצות:

1. פערורים ששפתם פשוטה (מס׳ 20, 21). זהו הטיפוס הנפוץ והמגוון ביותר. חלקם מעוטרים בצבע חום־אדמדם מבחוץ או מבפנים, אך רובם חסרי עיטור. פערורים דומים נמצאו בשפע באתרי תקופת הב״ק 1–2.

2. פערורים ששפתם מעובה (מס׳ 22, 23). זוהי קבוצה גדולה ורב־גונית המאופיינת בשפה בעלת עיבוי פנימי. העיבוי וכיוון נטיית השפה שונים מכלי לכלי. פערורים רבים מטיפוס זה נמצאו באתרי התקופה, והם מתוארכים בדרך כלל לתקופת הב״ק 1.

3. פערורים בעלי שפה עם רכס (מס׳ 24–27). לפערורים עיבוי מעל לשפה בצדה החיצון או מתחת לשפה בצדה הפנימי. קבוצה זו מגוונת מאוד עד שכל כלי בה יכול להחשב טיפוס בפני עצמו. לפערור מס׳ 24 שפה בעלת רכס חיצוני ועיבוי פנימי, היא מחודדת ונוטה כלפי מעלה. לפערור מס׳ 25 שפה עם רכס חיצון ונטייה כלפי מעלה, עיטור חבל מודבק מתחתיה באלכסון. לפערור מס׳ 26 שפה בעלת רכס חיצון ועיבוי פנימי, היא מחודדת ונוטה פנימה במקביל לפתח הכלי. לפערור מס׳ 27 שפה בעלת רכס חיצון ועיבוי פנימי והיא נוטה כלפי מעלה. פערורי קבוצה זו תוארכו בדרך כלל לתקופת הב״ק 1.

4. פערור ששפתו מלבנית (מס׳ 28). לשפה זו, וריאנט של השפה המעובה, עיבוי פנימי, מלבני בחתך, ומגרעת פנימית בחלקה התחתון. פערורים בעלי שפה דומה תוארכו לתקופת הב״ק 2.

5. פערור ששפתו מחודדת (מס׳ 29). שפת הפערור היא המשך ישיר של גוף הכלי והיא הולכת ומתחדדת עד הקצה. פערורים בעלי שפה דומה תוארכו בדרך כלל לתקופת הב״ק 1.

6. פערור ששפתו מחורצת (מס׳ 30). שפת הפערור מעובה ובמרכזה חריץ. פערורים בעלי שפה דומה תוארכו בדרך כלל לתקופת הב״ק 1.

שכבה I

הממצא משכבה זו היה, כאמור, מועט מאוד, וכלל שלושה מטבעות ושברי גוף אחדים של קנקנים מהתקופה הביזנטית (לא אוירו).

שכבת הרובד הטבעי

הממצאים משכבה זו היו דלים ומקריים. רובם שברי כלי חרס שנסחפו למקום, הורבדו עם אדמת הסחף שחתמה את שכבה II, והם מתוארכים לתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת והברזל, ולתקופה הפרסית. כן נמצאו שני חפצי ברונזה מתקופת הברונזה המאוחרת (טבלה 1).[4]

גרזן (איור 6:1).— הגרזן מטיפוס מצרי ומקבילות לו נמצאו במצרים ובעמן (Petrie 1917: Pl. VII:144; Eggebrecht 1969: Pl. XVIII:3; Hankey 1995: Fig. 5).

ראש חץ (איור 6:2).— מקבילה לראש החץ נמצאה בעמן (Hankey 1995: Fig. 9).

סיכום

רצועת המילוי המלאכותית (שכבה II) נמצאה בכל שטחי החפירה. היא אותרה הן בחפירה הן בבדיקות המקדימות לאורך כ־190 מ׳ לפחות ולרוחב של כ־25 מ׳. מידותיה מעלות שאלות בנוגע למהותה. אנו מציעים שהמילוי שימש סוללה, אך לא לצרכים צבאיים מאחר שהיא מרוחקת ומנותקת מהתל ואינה מקיפה אותו כדרכה של סוללת ביצור (ר׳ תוכנית 1). נראה שהסוללה נועדה להגן על שולי התל מפני הצפות מנחל ציפורי והתפשטות הסחף הביצתי אל מרגלות התל. המילוי שימש בסיס רחב, גבוה ויציב, ומעליו אפשר היה לסלול דרך כבושה, מענה לבעיות הנגישות לתל בימי החורף. רוחבה של הסוללה מנע את שקיעתה באדמת הביצה. חלקה העליון עבר כבישה והידוק רב, ואפשר תנועה נוחה.

צילום אוויר של תל רגב שצולם בעת חפירתו של גרסטנג במקום בשנת 1923 (איור 7) מחזק את הצעתנו. בצילום אפשר להבחין שבין התל לנחל ציפורי עוברת סוללה למרגלותיו הצפוניים ובראשה עוברת דרך (בעלת גוון לבן), ששימשה מן הסתם את תושבי הכפר הרבאג׳ שבתיו נראים בראש התל.[5]

סוגייה נוספת היא קביעת זמנה של הסוללה. כיוון שמרכיבי הסוללה אינם באתרם, אלא הובאו למקום כחומר גלם, אין הם יכולים לשמש כלי תיארוך ישיר. ניתן להתבסס על כן רק על העובדות הבאות:

טבלה 1. ההרכב הכימי של חפצי הברונזה

הכלי	Cu	SN	Fe	Pb	As	Co	Ni	Mn	Cz	Mo
חץ	84.34	11.82	0.240	0.51	0.016	0.0024	0.032	0.0020	0.002	0.0033
גרזן	85.48	14.32	0.087	0.19	0.100	0.0044	0.016	0.0003	-	0.0015

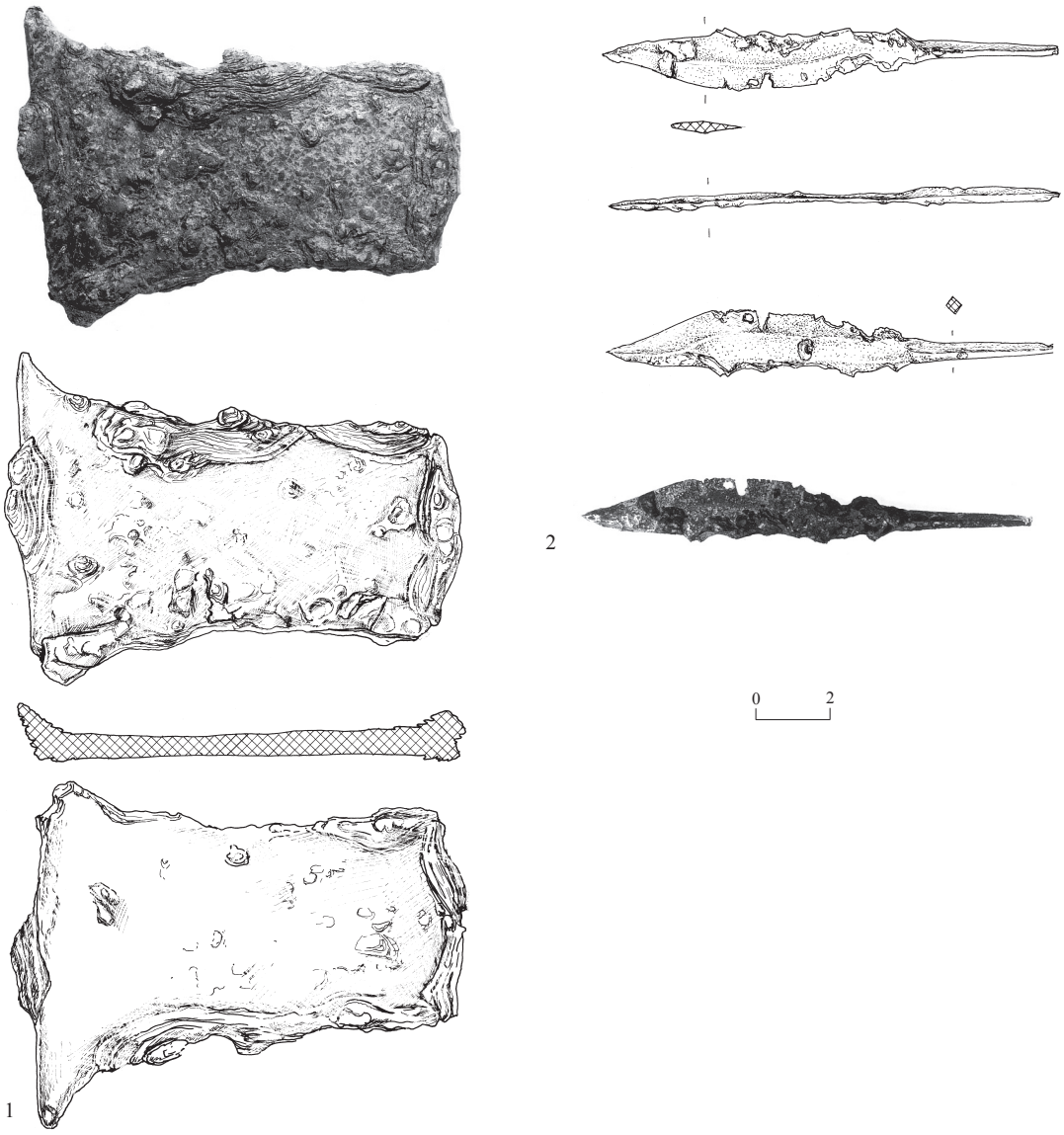

איור 6. ממצא כלי הברונזה משכבת הרובד הטבעי.

מס׳	הכלי	שטח	ריבוע	לוקוס	סל
1	גרזן	F	D10	300	347/1
2	ראש חץ	C	AA3	AA3	40

1. הממצא המאוחר ביותר בין מרכיבי הסוללה תוארך לתקופת הב״ק 3.
2. שכבה I, שתוארכה לתקופה הביזנטית, חתמה את שכבת ההרבדה הטבעית וזו חתמה בעומק של 1.5 מ׳ את שרידי שכבה II.

על סמך נתונים אלו לא ניתן לתארך את זמנה של הסוללה בדיוק, אך ניתן לומר כי היא נבנתה לכל המוקדם בסוף תקופת הברונזה הקדומה ולכל המאוחר לפני התקופה הביזנטית. אנו מציעים לתארכה לסוף תקופת הברונזה הקדומה.

איור 7. תל רגב וסביבתו, מראה מן האוויר בשנת 1923 לכיוון דרום.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-2012) נערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת מע״צ. היא נוהלה על ידי צח הורוביץ ודורון ליפקונסקי. עזרו מרואן מסארווה (בדיקות מקדימות), אורי בסון (בדיקה גאופיסית), ראונה סטיצינג (ניהול שטח), ישראל וטקין (מדידות), זיו עטר (ציור כלי חרס), אראלה צרפתי (רפאות), דונלד צבי אריאל (זיהוי מטבעות), חגי קרן ותמר סואן (סטודנטים מתנדבים) ופועלים יומיים.

[2] תודתנו למר אורי בסון, מחברת גיאוסנס בע״מ, על ביצוע הסקר המקדים באמצעות מכ״ם חודר קרקע, ולמרואן מסארווה, מרשות העתיקות, על הבדיקות המקדימות בתעלות הבדיקה.

[3] תודתנו לד״ר דונלד צבי אריאל מרשות העתיקות שזיהה את המטבעות.

[4] את בדיקות המתכת ערכה ארנה סגל מרשות העתיקות בשיטת Inductively Coupled Plasma Optical Eruission Spectrometry. תוצאותיה מלמדות ששני הפריטים נעשו מברונזה מעורבת בבדיל.

5 תודתנו לאריה רוכמן־הלפרין מרשות העתיקות אשר פתח בפנינו את ארכיון הרשות.

הפניות

אהרוני י׳ תשכ״ב. **ארץ־ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית.** ירושלים.

גל צ׳ תשמ״ב. **הגליל התחתון בתקופת הברזל.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גליל ג׳ תשנ״א. גבע, בית דגון והגבול בין נחלת אשר לנחלת זבולון. **קתדרה** 57:3–18.

גלנטי י׳ תש״ן. **המורפוגנזה של נחל קישון תחתון בהולוקן.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

זינגר א׳ תשכ״ב. קרקעות עמק יזרעאל. בתוך נ׳ תרדיון, עורך. **מארץ קישון: ספר העמק.** מועצה אזורית זבולון. עמ׳ 191–198.

מזר ב׳ תשל״ח. אכשף. בתוך ל״א סוקניק וד״מ קאסוטו עורכים. **אנציקלופדיה מקראית** א. ירושלים. עמ׳ 282–283.

פרנקל ר׳ תשנ״ט. נחלת שבט אשר: אתרים וגבולות. **קתדרה** 91:7–30.

צוקרמן ש׳ 1996. **הקרמיקה של תל קשיש ועמק יזרעאל בתקופת הברונזה הקדומה.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קלאי ז׳ תשכ״ז. **נחלות שבטי ישראל.** ירושלים.

רונן א׳ ועולמי י׳ תשמ״ג. **מפת חיפה – מזרח (23)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

תדמור מ׳ ופראוסניץ מ׳ תשי״ז. ראש הנקרה. **עתיקות ב**:65–79.

Ahituv S. 1984. *Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents.* Jerusalem.

Alon D. and Yekutieli Y. 1995. The Tel Halif Terrace "Silo Site" and Its Implications for the Early Bronze Age I. *'Atiqot* (*ES*) 27:149–189.

Alt A. 1927. Eine galilaische Ortsliste in Jos. *Zeitschrift für die Ittestamentliche Wissenschaft* 4:59–81.

Amiran R. 1960. The Pottery of the Middle Bronze Age I in Palestine. *IEJ* 10:204–225.

Ben-Tor A. 1981. The First Two Seasons of Excavations at Tel Qashish, 1978–1979: Preliminary Report. *IEJ* 31:137–164.

Braun E. 1985. *En Shadud Salvage Excavations at a Farming Community in the Jezreel Valley Israel* (BAR Int. S. 249). Oxford.

Eggebrecht K.E.1969. *Die Axt als Waffe und Werkzeug im alten Agypten.* Berlin.

Esse D.L. 1991. *Subsistence, Trade, and Social Change in Early Bronze Age Palestine.* Chicago.

Garstang J. 1922. Tell el Harbaj. *British School of Archaeology* 2:9–14.

Garstang J. 1924. Tell el Harbaj: Notes on Pottery Found at El Harbaj. *British School of Archaeology* 4:45–46.

Greenberg R. 1997a. The Early Bronze Age Phases in Area L. In A. Ben-Tor and R. Bonfil eds. *Hazor* V. Jerusalem. Pp. 183–193.

Greenberg R. 1997b. Area A: The Early Bronze Age. In A. Ben-Tor and R. Bonfil eds. *Hazor* V. Jerusalem. Pp. 17–24.

Hankey V. 1995. A Late Bronze Age Temple at Amman Airport: Small Finds and Pottery Discovered in 1955. In S. Bourke and J.P. Descoeudres eds. *Trade, Contact, and Movement of Peoples in the Eastern Mediterranean.* Amman. Pp. 170–185.

Petrie W.M.F. 1917. *Tools and Weapons* (British School of Archaeology in Egypt and Egyptian Research 22). London.

Sukenik E.L. 1948. Archaeological Investigations at 'Affula. *JPOS* 21:1–97.

Wright E. 1938. The Technology of Palestinian Pottery in Middle Bronze I. *BASOR* 71:27–34.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Salvage Excavation near Tel Regev

Zach Horovich and Doron Lipkunsky
(Pp. 1*–13*)

In July 1993 a salvage excavation was conducted north of Tel Regev (map ref. NIG 2087/7405, OIG 1587/2405; Fig. 1), prior to the construction of Route 762. As a result of the preliminary probes, three excavation areas (C, E, F) were opened along the course of the projected road. In Area C nine excavation squares were opened, in Area E, two excavation squares, and in Area F, four squares and two additional half squares. Two strata were exposed, dating from the Early Bronze Age (Stratum II) and the Byzantine period (Stratum I). Eight trial trenches (A–H) were dug along the road's projected course to determine the extent of the findings, specifically those of Stratum II (Plan 1).

Stratum II

Remains from this stratum were exposed in all the excavation squares, extending at least 190 m in length and c. 25 m in width (Plan 1; Figs. 2–5). At a depth of 1.5–3.0 m below the surface, a compact, uniform layer of crushed lime (at least 0.4 m thick), containing an abundance of EB I–III sherds, as well as bones, flints and bricks, was exposed. It was evidently constructed with debris from the adjacent tell and laid in several consecutive intertwined layers. This artificial fill was apparently a non-military rampart that was built north of Tel Regev, between the tell and Naḥal Ẓippori. It is possible that the rampart was built to protect the tell from the flooding river, and to serve as a foundation for an ancient route approaching Tel Regev from the northwest during the winter (Fig. 7). Based on the finds (Figs. 5, 6), it seems that it was built toward the end of the Early Bronze Age.

Stratum I

Remains from the Byzantine period were exposed only in the four southeastern excavation squares of Area C (Plan 2). These remains were seriously damaged by construction undertaken in the 1950s. Remains of walls, preserved one course high, and several stone floors of an unclear ground-plan, were discovered. A few sherds of Byzantine jars and three coins dating to the reign of Emperor Justinian II (565–578 CE) were found on the floor, indicating that this stratum is attributable to the Byzantine period.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Plan and sections of the excavation.
Fig. 2. Area C, Sq Z3, the uppermost layer of the fill (IIA), looking south.
Fig. 3. Area E, Sq J6, the uppermost layer of the fill (IIA), looking west.
Fig. 4. Area F, Sqs C10, C11, the uppermost layer of the fill (IIA), looking south.
Fig. 5. Stratum II pottery.
Fig. 6. Bronze finds from surface layer.
Plan 2. Area C, Stratum I.
Fig. 7. Tel Regev and its vicinity, an aerial photograph from 1923, looking south.